

Világnezetünk válsága és a vallási igazság.

Az emberi élet úgy van megalkotva, hogy ifjuság és öregség egymást követik benne. Az ifjuság a lázas alkotás kora; az ember elégedetlen a multtal, jobbat, különbet akar hátrahagyni utódaira. Roppant aktivitás feszíti izmait, s ez az aktivitás kiterjed a földi lét egész körére: társadalomra, politikai kérdésekre, gazdasági viszonyokra, tudományra s még a vallást sem hagyja érintetlenül. Ez a nagy mozgékonyosság azonban mindig a földi lét keretei közt marad. Itt akar az ember boldog lenni, itt akar az ember új, boldogabb, kényelmesebb életet maga köré varázsolni. Szakkifejezéssel élve, az ifjúkor aktív élete immanens jellegű. S ami ezzel összefügg a testi realitás felé forduló. Az ifjúkor roppant energiáit a testnek virulenciája, a vér és idegrendszer tevékenység-éhsége táplálja s mintegy maga a külső tevékenység is ennek a belső energia forrásnak szolgálatába van állítva, mert ezt akarja fenntartani, fokozni, ha lehetne örökkévalóvá tenni. De ez az utóbbi lehetetlen. S erre rájő maga az ember is. Mikor erői hanyatlanak, a test a maga energiamennyiségével már nem képes ezt a nagy aktivitást, ezt a nagy javítómunkát táplálni, elkövetkezik az öregség kora. S az öreg ember elfeledkezik, hogy ne mondjam, hálátlanná lesz a maga aktivitás centrumával szemben. Már vége a nagy én-kultusznak. az immanencia hite, a földi lét javításának hite kezd megcsökkeni s az ember kezd azok felé a javak felé orientálódni, amelyeket örökkévalónak pillant meg. A testi szenvedélyek már nem zavarják, a harmonia már kialakulhat, a tekintet már önmagán túlra, az örök igazságok felé emelkedhetik. Elkövetkezik a transcendencia kora, ami azt jelenti, hogy az ember nem a földi immanens létet akarja megjavítani, hanem az örökké, változatlanul jó és tökéletes világba akar belémerülni.

Hogy ki melyik kort tartja előnyösebbnek, az egyéni ízlés dolga. Nem is azért hoztam fel, hogy értékvitát provokálják ebben

a kérdésben, hanem azért, mert a két életkorban a történelemnek örökké ismétlődő két típusát akartam szemléltetni. A történelem organizmus, amely csodálatos hasonlatosságot mutat az egyéni étellel.

A hindu hit szerint ez a két emberi kor: fiatalság és öregség állandóan váltogatják egymást. A fiatalságot egy érettebb, tisztultabb öregség váltja fel. A halál után egy új életben megint egy új fiatalság kezdődik, de ez nem visszaesés a korábbi élet bölcs öregségével szemben, hanem a fiatalság minden testi konvulziója mellett is, ez már egy tisztultabb, szellemibb ifjúság, amelyet egy még harmonikusabb öregség követ. A harmadik élet már a második eredményeire épül és így tovább, míg el nem érkezik a teljes tökéletesség: a Nirvána, amely nem a Semmi, hanem a legteljesebb Valami.

A hindu hitttel szemben foglalhatunk olyan álláspontot, amelyet akarunk, nekünk ez most csak analógiás szemléltetésre szolgál: az emberi történelem útját akarjuk vele szemléltetni.

Spengler a maga híres könyvében: „*der Untergang des Abendlandes*“ azt tanítja, hogy a mostani kultúra kivénült, halálra van szánva. Mert hisz halálba hanyatlottak a görög-római, középkori stb. kultúrák is. Oswald Spengler szerint minden csak relativ: él, virágzik, meghal: minden mulandó.

Spenglernek egyrészt, teljesen igaza van: minden kultúraforma már születésekor magával hozza a hanyatlásnak csiráit. De a fejlődés és hanyatlás relativ folyamata mellett ott van az abszolútum felé törő folyamat is: a kortípusok egymást váltogatják, de minden újabb korszak a megelőzőnek vállaira áll, mignem egy roppant lépcsőzet keletkezik, olyan, amelyet Jákob látott álmában s melynek végén a koroknak egyértelmű lelke, az örök cél áll: az abszolút Igazság, a hívőknek Istene.

Az egész emberi élet, sőt a kozmikus élet is sajátos dualizmust mutat: igen és nem, lélek és test, abszolútum és relativum, transcendencia és immanencia ilyen sajátos kettősségek. Maga az emberi történelem is ennek a kettősségnek hatásai között mozog: az ókort felváltja a középkor. A középkor halála után egy olyan kor következik, amely az ókor eszméiből születik újjá s amelynek lelki tipusképe nagyon hasonló ahhoz, amelyet mintául vett. S ennek az úgynevezett újkornak haldoklását éppen most érzük meg. Saját

szemünk előtt folyik le egy újabb kornak születése, amely egész biztosan a középkor jellegzetes szellemi vonásait fogja magán hordozni. Hogy miért ezét? Azért mert nincs több típus csak kettő. Az emberi élet kitünően példázta: A test felé fordult immanens, aktív ifjúság kora és a lélek felé fordult transcendens, kontemplatív érettség kora.

Még egy fontos fogalom párral kell azonban megismerkednünk, hogy ha a két kor tipológiai leírását csak nagyjában is megérteni akarjuk. Ez a fogalom pár az új kor emberétől sokat emlegetett *szubjektív* és *objektív*. A felvilágosodások korának mindig jelszava volt a szubjektívizmus, az egyénnek, az énnel hangsúlyozása. Így van ez már a görög gondolkodás történetében, amikor az ősi egyszerű vallásos gondolkodást a görög szofisták igyekeznek megintgatni. „Minden dolognak mértéke az ember“ mondja Protagoras s mikor az emberi érzékszervek tévedéseire hivatkozik s onnan merít tétele mellé bizonyítékokat, ugyanugy jár el, mint az újkori felvilágosodás és szubjektívizmus nagy mestere Descartes, aki mindenben kételkedik, csak egyben nem, hogy aki kételkedik, nem teheti, hogy ne kételkedjék, vagyis ne gondolkodjék, vagyis valamilyen gondolkodó valami (*res cogitans*) ne legyen. A *cogito ergo sum* híres tétele épp úgy a modern szkepszis megindítója volt, mint Protagoras tétele a görög felvilágosodásé s vele együtt a görög társadalom felbomlásáé. Az újkorban ezt a felvilágosodást a városi polgárság kapta fel s fordította saját helyzetének javítására. Ugyanis a polgárság a keresztes háborúk ideje alatt főleg Olaszországban meggazdagodott s méltatlannak érezte, hogy sok pénze ellenére is a nemességnek alárendelt társadalmi osztály legyen. Tehát kapva kapott azon a világnézetben, amely a középkori szigorú hierarchikus társadalmi renddel szemben a szabadságot hangsúlyozta, amely nem volt tekintettel az egyéni kvalitásra, hanem a kvantitást tartotta szem előtt. Az egy mindenképpen egyenlő eggyel a modern demokráciában; legyen az bár egy egyszerű kötőrő, vagy pedig az amerikai köztársaság elnöke, vagy a szellemi élet egy kiválósága. Tudniillik csak ezzel az elmélettel, ezzel az enyhlőséggel elmélettel lehetett legyőzni a nemesség kiváltságos állását. Így azután az egyéniség felszabadítását hirdető újkor, amely eleinte tényleg óriási eredményeket ért el az egyéni *értékek* felszabadításával, lassan odajutott, hogy igazi lényegének megfelelően, éppen az egyéni, szellemi

kiválóságot semmibe sem veszi többé, hanem mindenkit egy szürke egységnek tekint s abból a szempontból értékeli, hogy a technikai, vagy mint Kayserling gróf kifejezte magát, a soffőr-kultúrának előmozdítója-e vagy sem. Odáig jutott a modern kultúra, hogy mindent aszerint értékeli, hogy kinek mennyi a jövedelme s egyáltalán mennyi a pénzben kifejezhető értéke még az u. n. szellemi értékének is. Ez áll a művészetre, tudományra, irodalomra sőt még az egyházakra is. Ennek a kultúrának szellemi kifejezője a technikus vagy legmagasabb fokon a mérnök, akik között tényleg igen nagy százalékban találhatók soffőr-kultúra katexochén típusai. Területileg szólva pedig leggrandiózusabb képviselői az amerikaiak s Európában a németek.

Ez a számokban gondolkodó újkori kultúra, ez a szubjektív világfelfogás egy egészen sajátos *igazságelméletet* állított fel. Említettük, hogy az újkor az aktivitás jegyében született. Az újkor embere mindenben saját alkotását látja, még az igazságban is, és a tudományt nem azért műveli, mert szemlélni akarja az igazságok örökkévaló szépségét, hanem, mint valami mágus, ki akarja csalni a természet titkát, hogy azután uralkodjék rajta. *Savoir c'est prévoir* mondja egy nagy francia bölcselelő: előre láthatom és alakíthatom jövőmet, ha tudok s kihasználhatom ezt a jövőt a magam számára. *A tudás hatalom!* mondja verulami báró, az angol aktivitásnak legkiválóbb képviselője s az igazsággal szemben a modern visszataszító állásfoglalásnak iskolai mintaképe. S mivel a régi kornak igazságmennyisége és minősége nem szolgálta ezeket a hatalmas törekvéseket egyenesen meggyalázták, leszólták, útszélre vetették, hogy helyébe egy új bálványt állítsanak: a modern természettudomány képében. Nem a természet áhítatos szemlélete ösztönzi a modern lelket a természeti igazságok felkutatására, hanem mint már Descartesnál látjuk, azért akarja a természetet ismerni, hogy belőle megszerkessze az életet kényelmesebbé, jobbá tevő eszközöket és — *horribile dictu!* — hadigépezetet egészen a négy évig tartó világborzalomig, amelyben a pusztítás már racionalizálva volt teljesen.

Az igazságot én alkotom, én csinálom, a saját tudatom műve az. Micsoda gögje ez a modern embernek szemben azzal a világfelfogással, amely alázatosan leborult az igazság előtt s remegett lelkében, ha az igazság a maga teljességében és titokzatosságában megjelent előtte.

Ennek az igazságelméletnek a legnagyobb kifejezője Kant volt a Tiszta ész kritikájában, amikor azt mondta, hogy az igazságot a maga valóságában nem ismerhetjük meg csak abban a formában, ahogy azt a mi tudatunk megalkotja, már pedig a tudat torzító eszköz s így a tudat mindig csak az emberi igazságot ismeri meg, de nem az igazságot, az abszolútumot. Minden igazság csak relatív, csak a Bewusstsein überhaupt, az általános emberi tudat szempontjából igaz, semmiféle abszolút igazságot megragadni — *elvből* — nem tudunk. Ime az újkori aktivizmus — szubjektivizmus — az újkori szofizmus.

És ez az igazságelmélet, ez az újkori világnézet még az egyházat sem hagyta érintetlenül. Az elnyomó, természetlen tekintéllyel szemben méltán hivatkozott Luther a termékeny egyéni szabadságra, amely oly sok kegyes férfit adott a keresztény emberiségnek. Az egyéni hitbizonyosság volt az, amire Luther az új egyházat felakarta építeni. Ezt Luther úgy értette, hogy amit Isten a Bibliában ki nyilatkoztatott, az csak úgy hasznos rám nézve, ha én egyénileg át is élem azt. Nem az a fontos, mondja Luther, hogy Krisztus megváltotta az emberiséget, hanem az, hogy átérezzem, hogy engem is megváltott a keresztfán. Nem az a fontos, hogy Jézus megszületett Bethlehemben, hanem az, hogy megszületett-e a szívemben. Luther még nem az igazság mértékévé tette az embert, hanem egyszerűen az üdvösség mértékévé s ebben helyesen járt el, mert az üdvösség, mint érzés teljesen szubjektív természetű. Nem így az igazság! Az igazság objektív jellegű s ezt az egész középkor hangsúlyozta. Az igazság tulmegy az egyéni bizonyosság érzésének körén s igazi alapját valami rendíthetetlen változatlanóságban kell keresnünk. Az igazság transzcendálja az egyént, tőle függetlenül, ennek minden változásától menten örök változatlanóságban fennáll, minden időben és minden helyen érvényes, tekintet nélkül arra, hogy gondolják-e azt vagy sem.

A középkori egyház a pápaságban találta meg a hitigazságok biztosítékát, Luther ezt megtagadta, de nem a tekintélyt általában s így néki új tekintélyről, vagyis az egyént meghaladó biztosítékról kellett gondolkodnia s ezt a Bibliában találta meg. Luther tehát a hitigazságokat nem tette szubjektívvé, csak az üdvbizonyosságot. És ennyiben ő is középkori elme maradt. De azzal, hogy magát az üdvbizonyosságot szubjektívvé tette, ezzel az újkori vallástörténelemben akaratlanul is megnyitotta az utat ahhoz, hogy őt

félreértve később magát a vallási igazságokat is szubjektív szempontból kezdték érteni. Bár nincs egyetlen-egy hitfelekezet sem, amely hivatalosan a hitvallásává tette volna az egyéni igazságmegállapítás jogát, mégis a valóságban az történt, hogy a lutheri egyéniségelvet így magyarázták s azt kezdték hirdetni a protestantizmus keretein belül, hogy csak az az igazság, amit az egyén ilyenül felismer. Különösen történt ez akkor, amidőn a modern bibliakritika megingatta a hitet az utolsó transcendens tekintélyben: a Bibliában is.

Ettől az időponttól kezdve szabad volt a vásár s most már nem is kellett a Bibliára hivatkozni, ha valakinek eszébe jutott valami új tételt konstruálni: elég volt az egyéni meggyőződés. S különben sem volt fontos, hogy bárki más is meggyőződjék az egyéni igazságokról, hisz az egyéni hitnek úgy sem az a szerepe, hogy egyetemes, abszolút igazságokat fejezzen ki, sőt még az sem fontos, hogy az egyéni igazságoknak tárgya legyen, vagyis az egyén kívül eső valóság legyen az, amire az egyéni vallásos tudat mintegy ráirányul, azaz intendál; csak az a fontos, hogy az egyénnek életenergiáit fokozza, hogy az egyén roppant aktivitását előmozdítsa, szóval egy pluszt adjon a gyakorlati élet problémáinak megoldásához, a belső igazságtartalom teljesen mellékes. Ez a praktikus, kalmárszellemű vallásosság főképen Amerikában érte el legnagyobb sikereit és sajnos — be kell vallanunk — még a finomabb gondolkodású unitárizmus sem tudott ment maradni tőle. Amerikában az unitárizmus az angol eredetű, szóval európai gondolkodással telített szellemi arisztokráciának volt a vallása a XIX. században, csak később, mikor nem a part mentén fekvő államokban kezdett elterjedni, került összeköttetésbe a vegyes fajokból összeverődött, kevésbé ideális gondolkodású, nyers életenergiájú emberekkel, akik ma már Amerika igazi hangadói, miután a spirituális gondolkodású őslakosságot visszaszorították. Ez a pénznek és prosperitásnak élő materialista amerikai társadalom kitermelte magából minden vallásnak kigunyolását az u. n. humanizmusban. Ez a szörnyszülött éppen az unitárius mozgalom keretén belül látta meg a napvilágot. Azt mondja ez: nem fontos az van-e Isten, van-e halhatatlanság, az a fontos, hogy én az erkölcsi törvények szerint éljek s ebben elősegít engem a vallás. Tehát mert a vallásnak van ilyen *praktikus* haszna, ezért vagyok vallásos. Hiszek, mert hinni akarok, mondja az amerikai kalmárszellem legnagyobb filozófusa

W. James. Mindennek kútfeje az élet, ez a praktikus, fölfeléndülő élet s ez a bergsoni élan vital, életlendület a szülőanya az igazságnak, jóságnak, szépségnek, vallásnak egyaránt.

Tehát a mai embert annyira jellemző könyökölés, lázas izgalom, vad hajsza, sikervadászat ime bevonult az egyházba is és ott sokkal több hívőre talált, mintsem azt úgy külsőleg, pusztá számadatokból gondolni lehetne. Mert ez a humanista felfogás nemcsak az amerikai unitárius egyházba fészkelődött be, hanem otthon van az európai protestantizmusban, sőt talán gyakorlatilag legnagyobb képviselői — bár papíron sosem írták le — a katólikus jezsuiták. A háború alatt a franciák repülőgépekről nyilakat szórtak alá a németekre, amin a németek méltán megbotránkoztak s hasonló támadással feleltek a franciáknak. S ezt írták a nyilakra: francia találmány, német gyártmány. Ma divatban van a protestantizmus számlájára írni az aktivista világnézetet, de sokkal jobban találónok el a jelen helyzet jellemzését, ha a németek feliratához hasonlóan járnánk el.

Az újkori aktivizmusnak immanens, földies világnézete, tulzó énkultusza, szenvedélyes léletszeretete, félelmet gerjesztő, nyers robusztus ereje ott van nemcsak az általunk vázolt kulturaterületeken, hanem ott van másutt is: művészetben, gazdasági életben, szociális tagozásban, amiket azonban nem a mi feladatunk most vázolni.

Ez az aktiv jellegű világnézet még ma is erősen tartja magát, sőt mondhatnók extensive még állandóan nyert területben, hiszen most hódította meg nemrég Ázsia népeit és most formálja át a maga képére az eddig félvadságban vagy talán egészen vadul élő színes emberfajokat. De még magában Európában sincsenek vele a nagy tömegek tisztában, hogy egy haldokló világfelfogás bacillusai fertőzik körülöttük a levegőt, amely nemsokára (látszólagos ereje ellenére is) a késői öregség tünetei közt, végelgyengülésben fog a történelem szinpadáról elpusztulni.

A betegség tünetei már a múlt század második felében mutatkoztak, de először csak azok vették észre, akik a szellemi élettel a legintenzívebben foglalkoznak: filozófusok, költők, írók művészek.

A fordulatot, amely a betegség krízisét egészségben mentené át s egy haldokló kultúra romjaiból egy új, egészséges kultúrát

épitene fel, egy roppant elme szorgalmazta, akinek bár a neve a nagyközönség előtt majdnem ismeretlen, de a világnézetű válság leküzdésére mégis többet tett, mint bárki más, akik utána éltek ezen a földön. Bernhard *Bolzano* volt ez a szellem-óriás, ez a titán, aki a mának háborgó tengerében úgy áll, mint azok a rendíthetetlen sziklafokok, amelyeken a viharban vagy menedéket talál a hajós, vagy nekiütközve a hullámokba vész.

A prágai egyetemen a kath. vallásbölcsezet tanára volt, de vallási nézetei liberálisak voltak s ezért paptársai feljelentették. Ferenc császár elcsapta s 300 forinttal nyugdíjazta. Ez a nagy csapás nem törte meg őt, hanem csak ezentúl fogott hozzá élete nagy munkájához. 1837-ben megjelent főműve: a *Wissenschaftslehre*, amely az új filozófiának és az új világnézetnek legforradalmibb műve volt. Amit azóta nagyot alkottak a filozófiában s az új világnézet kialakításában, az mind-mind ennek az egyetlen munkának gondolataiból táplálkozott.

Hogy ez a roppant elme ma is ismeretlen a nagyközönség soraiban, annak az az oka, hogy a filozófia legelvontabb ágával, a logikával foglalkozott. De mint logikusnak sikerült olyan nézeteket megalapoznia, amelyek a logika határain messze túlterjedtek s az egész születendő új világnézetet át meg áthatották.

Bolzano legnagyobb tette az volt, hogy a már Leibniz által is fölvetett gondolatot, hogy t. i. *gyökeresen és teljesen más az igazság és más az ismeret*, logikája alaptételévé tette s erre építette fel egész gondolatművét. Az igazság valami rendíthetetlen, változhatatlan, örök érvényességű rendszer, amely minden emberi gondolattól, minden emberi tevékenységtől függetlenül sub specie aeternitatis fennáll, érvényes. A 2×2, vagy a sinustétel akkor is igaz, ha azt soha senki el nem gondolja. Igaz volt akkor is, mikor még egy élő lény sem élt a teremtett világban s igaz lesz akkor is, ha minden a semmibe omlik vissza. Az ismeret ezzel szemben emberi alkotás. Mi emberek, akiknek megadatott az értelem, az ész, az örökkévaló igazságokat meg akarjuk ragadni, magunkévá akarjuk tenni. Érette érdemesnek tartjuk a küzdelmet, az idegeknek megfeszülését s ebből a küzdelemből áll elő emberi mivoltunk egyik legszebb ajándéka: a tudomány. Az igaz, hogy ez a tudomány mindig csonka marad, mert az igazságrendszert a maga teljes tökéletességében mi megragadni nem tudjuk. Az egész igazságrendszer csak egy végtelenül

tökéletes intellectus archetypus tudja megszerezni, de nekünk, embereknek is meg van adva, hogy egyes ismeretterületeken, mint például a princípiumok kutatásának területén vagyis a filozófiában továbbá a matematikában néhány abszolút igazságot szerezzünk meg. És ha végességünknel fogva egyáltalán nem tudnók megszerezni is az abszolút igazságot, az akadály csak relativ; életünk rövidege, szerveink gyöngesége akadályoz a teljes megismerésben; másrészt pedig vigasztal az a tény is, hogy ismerésünk hasonlít a matematikából ismeretes végtelen tizedes számhoz, amely a teljes abszolút értéket mindjobban megközelíti minél több számjegynyi pontossággal határozzuk meg, ha azt soha el nem éri is.

Az igazság tehát fentragyog a maga ragyogó tisztaságában, mintegy az ideák honában, ahogyan ezt ennek az igazságelméletnek egyik legnagyobb képviselője Platon állította. Bolzano 1837-ben megfordította az európai gondolkodást s Platon világához közelítette. Az aktivitás igazságelméletétől, amely szerint maga az ember „alkotja“ az igazságot (Kant) visszatért oda, abba az eszmevilágba, amelyben az ember áhitatosan leborul az igazság előtt, hogy így fogadja azt a szent pillanatot, amikor az igazság leveti magáról az elborító fátylat. E nagyszerű percnak mélységes titkát csak dadogva tudja visszaadni az emberi nyelv, csak kicsi és törékeny az emberi elme az ideák emberfölöttiségével szemben, tehát nincs ok a gögre, nincs ok a hatalmi beképzeltségre; boruljunk le alázatosan az Igazság előtt s fogadjunk be annyit belőle, amennyit ez a földi anyaggal kevert lélek megbír.

Ebben az új világnézetben megtaláljuk azt, amit az újkor filozófusainál hiába keresünk. Az igazság *transcendens*, tul van az emberin, mert örök érvényességben honol a földi lét változásai *felett*, de azért van benne bizonyos fokú immanencia is, hiszen az ember az ismeretben az örök ideákat fölismeri itt ebben a változó világban is. Tehát az újkor monizmusát, ime egy dualizmus váltja fel: változatlanságnak és változónak, igazságnak és ismeretnek, Istennek és embernek dualizmusa.

No és mi történt ebben az új világnézetben a vallással? Tulajdonképpen a világnézetek változása mindig a vallásban gyökerezik és még amikor a logika köntösét hordozza magán, még akkor is vallásos jellegű. De a hivatalos egyházi felfogás késedelmes s bizony néhány évtizednek kellett eltelnie, míg a theologiai

körök is ráeszméltek arra, hogy számolniuk kell az új gondolatokkal, bár most az egyszer hamarabb is rájöhettek volna, hisz az egyházaknak elsőrendű érdekük lett volna ezeknek a gondolatoknak vallási értékességét felismerni.

Elsőnek az az egyház ismerte fel Bolzano gondolatainak nagy értékét, amely őt kizárta a maga köréből. Csakhogy torz alakban fordította a maga javára ezt a nagyszerű eszmerendszert. A középkor és a görög filozófia transcendencia hite szoros összeköttetésben állott a kath. egyházzal s mikor ezeknek ujjaszületését vette észre a világi társadalomban, minden erejével hozzácsatlakozott s megváltóként üdvözölte. Mint a középkor végén kitörő örömujjongással fogadtak minden felfedezett, klasszikus kéziratot, vagy szobortöredékeket, mert a kor, a születő újkor az ókor szellemében akart ujjaszületni, hisz egy típusba: az aktív karaktert hordozó kortípusba tartozott mindakettő, éppenugy most mindent, ami még megmaradt a középkorból élő emlék gyanánt, azt most felkapják, divatot csinálnak belőle, hisz a születendő világnezet és a középkor ugyanabba a típusba tartoznak: kontemplatív karaktert hordozzák bélyegképpen a homlokukon. Így lett felkapottá a XIX. század végén a katolikus világfelfogás, így kezdtek kacérkodni maguk a protestánsok is a katolikus egyházzal, hangsúlyozván tanaikban és szertartásaikban azokat az elemeket, amelyek a katholicizmusból visszamaradtak a protestáns gondolatműben. Erre a divatra vezethető vissza az angol anglo-katholicizmus, a High Church (magas egyház) mozgalom, az imádságoskönyv (Common Prayer Book) körül folyó vita, a németeknél a Hoch-Kirche Bewegung, vagy egy olyan egyéniség, mint *Fr. Heiler*, aki katolikus papból protestánssá lett, de protestáns lelkészként is a katholicizmusért, mint valami új univerzalizmusért rajong. Ez az új egyetemesség eredményezte azokat az egységesítő mozgalmakat, melyeknek egyes állomásai Stockholm és Lausanne voltak s lelkük Nathan *Söderblom* upsalai evangélikus érsek, aki talán mindennél többre tartotta, hogy ő az apostoli successivitas katolikus dogmájának erejénél fogva van a püspöki méltóságra fölszentelve.

Szóval a katholicizmus még a protestánsoknál is divatba jött. S ennek oka az volt, hogy a bolzanói világnezet, mely az igazságok előtt való meghajlást és azok alázatos befogadását reklamálja, itt a katholicizmusban — bár *torz* alakban — mégis gyakorlatban

volt. A kath. felfogás ugyanis azt hirdeti, hogy az igazság az egyház tanában abszolút formában, a maga teljességében adva van s azt mindenkinek el kell fogadni, az előtt meg kell hajolni. Tehát az egyházi tan emberfölötti, transcendens. S ez a karakterisztikuma megegyezik a bolzani igazság alapvető vonásával. Az más kérdés és a tömegek ezt nem is igen vizsgálgtják, hogy a bolzanói tan szerint az abszolút igazság, mint transcendens valami, megjelent-e és megjelenhet-e a kath. egyházi tanban. De úgy nagy általánosságban a hasonlóság veszedelmes és a tömegek a finom logikai disztinkciókra nincsenek berendezkedve, következék bár olyan föloldhatatlan ellentét is a kettő között, mint amilyen tényleg van.

A protestantizmus vezető elméinek egyrésze az ujjászülető katholicizmussal kacérkodván, egy másik része megkésve bár, de szintén munkához látott, hogy mentse, ami menthető Luther és Kálvin nagy művéből. Ezeknek a kiinduló pontja az volt: a protestantizmusra az egész veszedelmet az u. n. liberális bibliakritika hozta, amikor kimutatta, hogy a Biblia irodalmi mű, amelyre éppen úgy érvényesek az irodalmi és történelmi kritika szabályai, mint minden más emberi műre. Emberi mű, tehát relativ, törékeny, tévedésnek alávetett: ez a felfogás volt az, ami a Biblia transcendenciaját aláasta s ezzel elvonta az ember tekintélyt kereső szemei elől az utolsó emberfölötti tény is és nem maradt egyéb csak az ember a maga változó véleményével. Ez pedig az istenhiányban szenvedő tökéletes humanizmus. Mit kell hát tenni? Vissza kell állítani az Isten Igéjének uralmát, az egyszer kijelentett és tökéletesen felismert igazságot, úgy, amint azt a Biblia tartalmazza, amely nem emberi mű, hanem az Isten igéjének, az abszolút isteni igazságoknak foglalata az örökkévalóság képében (sub specie aeternitatis). Ez a teológiai felfogás tehát visszamegy Kálvinra és a nagy reformátorokra, akik a lerombolt pápai — egyházi tekintély helyébe a Biblia tekintélyét tették. Ez az iskola *Barthnak*, ennek a nagy hírre jutott teológusnak (főmunkája: Römerbrief) és tanítványainak, főképpen *Brunnernek* körében indult virágzásnak s ma egész Európa sőt Amerika protestáns közvéleménye hatása alatt áll. Előnye szintén az, hogy teljes megadást követelvén az embertől az u. n. Isten igéjével szemben, nagyon hasonlít Bolzano felfogásához, aki szintén ezt kívánja az örökkévaló igazságokkal szemben.

Úgy a neokatholicizmus, mint a neokalvinizmus azonban egy

végzetes gyöngeségben szenved. Éppen mikor igazságait abszolútnak akarja feltüntetni, azokat nagyon is relativoknak ismerjük fel. Az emberfeletti igazságnak az a természete, hogy nem egy könnyen keríthető bele az emberi „ismeret“ hálójába. Minden kor közelebb jut hozzá egy lépéssel, minden kor az igazságot keresve a végtelen tizedes számot (az igazságot) egy-egy tizedessel szaporítja s ezzel folytonosan közelíti az abszolút logikumot, de azt csak akkor érné el, ha már a végtelennek végére járt volna. Ahelyett azonban, hogy a két orthodox theológia az új módszerekhez nyulna igazságkereső munkájában, visszanyul a múltba s olyan emberi művekre támaszkodik abszolútum keresésében, mint a pápaság és a Biblia.

Vajjon melyik gondolkodó fő fogja az igazság keresésének ezt a két nagyon is elavult módszerét elfogadni, még ha önálló kutatása oda is vezetne, hogy gondolkodása sok érintkező pontot talál a középkori világnézettel. Példa rá A. Messer, aki vallomásaiban bevallja, hogy bár a filozófiája mintegy igazolása a középkori filozófia sok tételének, de erre nem a pápaság tekintélye alapján jutott, hanem a filozófia újabb módszereinek lelkiismeretes használatával s ahol ez a módszer az egyházi tant nem igazolta, ott őszintén levonta az egyházi tanról logikai szempontból a konzekvenciát. Vagyis nem fogadta el. És aki az igazságot mindenkifelett szereti, annak nem is lehet más az álláspontja.

A két neo-ortodox állásponttal szemben le kell szögeznünk azt az igazságot (és ez valóban igazság, mert abszolút érvényű), hogy más az igazság és más az ismeret, még ha olyan abszolútságra törő szférában ohajtjuk is megragadni vallási ismeretek által az örökkévaló igazságot, mint a vallás.

Mi tehát csatlakozunk valóban Bolzano felfogásához és válasszuk el következetesen ezt a két dolgot: igazság és ismeret. Mint majd látni fogjuk egy következő értekezésben, a vallásnak különböző területein más-más a kettőnek egymáshoz való viszonya. Van olyan területe a vallásnak, ahol az ismeretünk az igazságot teljesen fedi s viszont van olyan területe is, ahol ettől távol áll.

A másik pedig, amit szem előtt kell tartanunk, hogy nem rég múlt tekintélyekre kell hivatkoznunk, hogy magunkat s az embereket alázatossá tegyük az igazsággal szemben, hanem magára az igazságra, mégpedig nem valami metafizikai és filozófiai úton nyert

igazságra, hanem magának a vallásnak *sajátságos, önálló módszerével*, az emberi lélek sajátos beállítottságával: *a vallásos ak-tussal* nyert igazságra.

Az itt következő fejtegetésekben Max Schelerre¹⁾ támaszkodom, aki nemrégiben halt meg s a jelenkornak egyik legnagyobb filozófusa volt. Fellépését, amely a bolzanói modern platonizmus jegyében indult meg, különösen az ethika s vallásfilozófia területén nagy örömmel üdvözölték a katolikusok, mert eleinte úgy látszott, hogy a katolicizmust akarja igazolni, pedig csak az igazságot, amely most a középkor sok felismerésével egyezik, akarta hirdetni s mikor felismerte, hogy kétszer ugyanabba a folyóba nem lehet lépni, vagyis az új középkor (a születésben levő kontemplatív kor) nem azonos a katolikus középkorral, csak azzal sok hasonlóságot mutat, de egyben rajta magasan túlmegy, kilépett az egyházból, ezzel is jelét adta annak, ami munkájából is kiolvasható, hogy itt nem valami neoorthodoxiáról van szó, hanem egy nagyszerű szintézisről, amely fölhasználja az újkor nagy eszmevilágának nagy eredményeit s az újkor vállaira állva egy új, gazdagabb középkori (kontemplatív) jellegű eszmevilágot akar felépíteni.

Ez az új eszmevilág a vallási igazságoknál ugyanazokkal az igényekkel lép fel, mint az igazságnál általában. Vagyis függetleníteni akarja őket minden humanumtól, minden változástól, minden relativitól. Scheler azonban észreveszi és ez rendkívül fontos megállapítása, hogy másképp ragadjuk meg a metafizikai-tudományos és másképp a vallási igazságokat. A tudományos igazság az ideális rendbe tartozó érvényesség, amely ránk semmiféle reális hatást nem tesz. Fennállanak anélkül, hogy belenyulnának a mi életünkbe. Nem így a vallási megismerés tárgya: az Isten, aki reális létező s akinek hatása az emberi életre megmérhetetlen. A vallási megismerés tárgya is abszolútum, örökkévaló, változhatatlan, emberi meghajlást követelő éppen úgy, mint az igazság, de az igazsággal szemben egy új tartalmi vonása is van s ez az, hogy reális létező. S ez a reális létező ez folytonosan hat ránk, hiszen létezésének alapvető vonása a hatáskeltés. Ez a hatáskeltés az ő megnyilatkozása a természetben, élettelenek és élők világában s az emberben egyaránt: ez a *kinyilatkoztatás*. A kinyilatkoztatás ugyanazt a szerepet tölti be a

¹⁾ M. Scheler: Vom Ewigen im Menschen I—II. Bd.

vallási megismerésben, mint az igazság a tudományos megismerésben. Az ember szempontjából nézve transzcendens, emberfölötti az embertől alázatos alávetést követelő. A kinyilatkoztatás Istennek önmegadása az ember számára, aki ezt bizonyos *élménytartalmakban* (vallási aktusokban) észreveszi. Kinyilatkoztatás kétféle van: természetes (naturális) és pozitív. Ugyanez a felfogás érvényesült az unitárius theol. gondolkozásban: naturális kinyilatkoztatás *a)* természet, *b)* történelem, *c)* ember; pozitív kinyilatkoztatás: *d)* Jézus. (Lásd Ferenc József: Hittan.) A naturális kinyilatkoztatás egy analogiás következtetésen nyugszik: a világ Istennek szimboluma, vagyis a világ mutat a teremtőjére. Amikor a világot, mint részt megismerem, lehetetlen meg nem ismernem Istent, mint egészt. Amikor a világot mint egy nagy szeretetművet ismerem meg, lehetetlen meg nem ismernem a mögötte álló Szeretetet. A mindennapi részleges megismerésnek előfeltételei ezek az egyetemességek (universalia), amelyeket Scheler a fenomenologusok nyelvén lényegeeknek (Wesen) nevez és amelyekhez az ember befelé tekintve az u. n. lényegszemlélet (Wesensintuition) által jut.

A pozitív kinyilatkoztatás a „szent ember“ által történik. A homo religiosus sokkal több lényeg pillant meg lelke mélyén, mint a közönséges ember. S ez természetes is. Amint a festő több szint lát, mint a nemfestő, a lírai költő több szenvedélyt él át, mint a nyerspolgár. Ugyanezt a charismát meg kell engednünk a homo religiosusnak (pl. Jézus a katexochén szent ember), ha csak nem akarunk következetlenek lenni.

Isten tehát kinyilatkoztatja magát, de hogy kap részt az ember ebből a kinyilatkoztatásból? Ugyanez a probléma ez, mint a tudománynál: hogy lesz a transzcendens igazság immanens ismeretté? A vallásban így alakul a kérdés: hogy lesz a transzcendens, önmagát kinyilatkozó Isten immanensé a vallásos emberben? Tehát az abszolútummal szemben az emberi megragadás relativuma áll itt eléinkbe problémaként.

A kinyilatkoztatással szemben áll a homo religiosus részéről a vallási aktus, a tudományos ismeretnek vallási megfelelője: a szeretet. S ennek logikája egy más rendbe tartozik, mint a tudományoké, ezt az igazságelméletet Pascal *logique du coeur*-nek, a szív logikájának nevezte. Ez is örökkévaló tartalmakra irányul (intendál), mert hiszen a szeretet felteszi a láttávolságot s nem

igazi szeretet az, ahol szerető és szeretett egy fölbonthatatlan létegységbe olvadnak. És ez is az ő principiumait az emberi tudat apriori adottságaiban találja fel, az u. n. lényegekből, az eidosokban, ideákban. Csak éppen a *mozgató ereje* más, mint a tudományos gondolkodásé, mert itt „de nobis fabula narratur“.

Tehát a vallási aktus, a lumen dei, ahogy Augustinus nevezte, az ember szellemi szférájának elengedhetetlen apriori tartozéka. A szeretet ott van minden emberi szívben s ez tájékoztat engem, mikor a kinyilatkoztatást meg akarom ismerni. A szeretet az ember felelete, az ember ismerete a megnyilatkozó Istenről, a Szeretetnek teljességéről.

Természetesen a vallási aktus: a szeretet sem egyforma minden emberben. Ezt a nagyon is személyes elemét a léleknek, a lélek strukturája befolyásolja. S azután az ember szereti a szeretet által adott lényegismeret körét tullepni s a vallásba belekeverni olyan elemeket is, amelyek inkább a metafizikai ismerés szférájába tartoznak, mint a valláséba. Így alakul a különféle emberi, relativ értékű dogmarendszer, amely mind-mind a vallási aktus tökéletlenségén, vagy nem oda való elemek belekeverésén szenved hajótörést.

Összefoglalva: *Kinyilatkoztatás és szeretetből fakadó lényegszemlélet azaz intuíció: ez az a fogalompár, amelyeknek segítségével sikerül megoldani a modern teológiai gondolkodás minden problémáját.*

Egyrészt a kinyilatkoztatás fogalma megszüntet minden egyéni spontaneitást, minden egyénieskedést, szóval azt a túlzó individualizmust, amely eddig legvisszataszítóbban talán éppen a vallás terén nyilvánult meg. A kinyilatkoztatás fogalma visszaállítja az egyetlen, változhatatlan, egyetemes érvényű isteni igazság tekintélyét, szóval azt a helyes univerzalizmust, amelyre olyan nagy szüksége van az individualista féltelenségekre hajlamos újkori léleknek.

Másrészt az intuíció, a vallási aktus fogalma megmagyarázza azt a sok vallási formát, amely az emberi életnek sajátja. Természetesen nem kívánunk ezzel minden egyénieskedésnek szabad teret adni, de viszont éppen az újabb karakterologiai vizsgálatok mutatták ki, hogy vannak bizonyos típusok, amelyeknek lelki strukturája metafizikai törvényszerűségekből folyik s amely típusok soha át nem léphetik saját körüket és a másik típus megértésére teljesen képtelenek. A különböző lelki típusoknak a vallása is különböző kell, hogy legyen, hiszen a vallásos aktus csak a lelki típus szerkezetének megfelelően tud működni. Bármennyire egyetemes és egyetlen

is az isteni igazság, pros hémas sok színre bomlik szét s az egyéni lélekben úgy jelenik meg, amilyen színre a lélek prizmája, metafizikai strukturája megtöri. A hit Isten ajándéka s mindenkinek olyan hitet ad az Isten, amilyet akar. Ez a XVI. századi tétel ime modern megvilágításban. A típusnak megfelelő egyéni hit metafizikai szükség-szerűség és ezen segíteni nem lehet. Univerzális ember nincsen s ha már nem lehetünk a teljes isteni igazság birtokosai, még mindig jobb, ha a sok típus együtt képviseli a teljes, szintetikus, egyetemes igazságot. Ime tehát nagyon is igazolva van éppen az újjászülető metafizikai gondolkodás által a protestáns individualizmus hite is ebben az eljövendő középkori típusú vallási gondolatműben.

Az utóbbi évtizedben divattá lett az u. n. liberális teológiát lenézni, háttérbe szorítani, bár ebből manapság kigyógyulóban vannak a mértékadó gondolkodó elmék. A liberális teológia sohase jelentett szabadosságot, hanem abban a nemes értelemben volt „liberális“, mint a középkor hét szabad (liberális) művészete. *Meg akart szabadulni az áltekingintélyek kultuszától, hogy ezek helyébe az egyetlen tekintélyt: az Igazságot tegye.* Ebben a törekvésben mindig a legmodernebb igazságkutatási módszereket használta s ha tévedései voltak, hamar ki is tudott lábolni azokból, míg az u. n. neoorthodoxia még a tévedéseinek felismerésére sem képes. Ugy látszik a sokat meghurcolt liberális teológia mégis csak alkalmasabb, hogy az istenismeret viharos hajóját ismét csendes, biztos kikötőbe vigye. A liberális teológia átment a pszichologizmus, historizmus, humanizmus különböző nevű, de egyjelentésű fázisain s eljött az ideje annak, hogy mindezekben átlábolva elérkezzék oda, ahol az abszolút Igazság „kultuszában“ találkoznak a köznapi modernségben tuljutott, mondhatnám *hypermodern* lelkek. A liberális teológiában meg van a képesség arra, hogy megint az élen haladjon, a neoorthodoxiának minden pillanatnyi látszólagos győzelme ellenére is. Ez az utóbbi nem ment át a multnak megejtő, de egyben megtisztító küzdelmein, nem fog tudni tehát igazán a jövőbe se beleilleszkedni. Mert a jövő szintézis, amelyben nemcsak a mult eredményei vannak meg, de ott van a jelen is és ezenkívül még egy többlet, amely a jelen eredményein tulmenve, annak vállaira épül. A természetben nincs ugrás, mondja egy latin mondás. Hozzátehetjük: az ismeretnek és szeretetből fakadó intuíciónak fejlődésében sincsen. Minden fokozaton át kell annak menni, aki Jákob létráján Istennek szinelátásáig el akar jutni.

Dr. Iván László.

Emlékezés Ferencz Józsefné Gyergyai Annáról.¹

E pillanatban — midőn ez ismerős, kedves nevet kimondom, — mintha lelkem filmjére vetitené égi kéz — hirtelen megjelenik emlékemben a kedves tekintetű, jóságos arcu matrona, nemesen egyszerű, szeliden mélfóságos alakja.

Ide jön. Közénk érkezik szellemalakja, úgy, amilyennek ismertük, tiszteltük, szerettük Őt.

Látom kék szemének szelid sugarát, hallom nyájas szavának érdeklődő, simogató melegét s érzem, mint annyiszor éreztem jólesőn, dolgos kezének biztató, gyöngéd szorítását.

Milyen sokat jelentett Ő számomra ezekben! . . . Sokkal, sokkal többet, mint püspöknéi rangjában, amelyet bár érdemesen viselt és töltött be, de amely méltóság külső értéket mégis a világtól nyert s így külső eredményként kell tekintenünk, mert amazokban adta Ő igazán saját belső lényéből fakadó, jóságos szivéből sugárzó érzéseit, énjének valódi értékeit. Viszont tagadhatatlan, hogy e drága adottságok nélkül nem lehetett volna oly tiszteletreméltó diszes pozíciójában.

Lelki tulajdonaira való emlékezésem sugallja megrajzolnom: *a nő hivatásának* képét unitárius keresztény fölfogásban s hogy majd arról is szóljak, hogy ez eszményt mennyiben és mi által közelítette meg érzésem és gondolatom szerint Ferenc Józsefné Gyergyai Anna, feledhetetlen Nagyasszonyunk.

* * *

Minden, ami a teremtett világban létezik s életérzése megnyilatkozik, a változatosságban végtelen dús színárnyalatú. Isten úgy alkotta teremtményeit, ha öntudattal bírók azok, ha pedig csak ösztönös életet élnek is, hogy sajátos tulajdonokkal ruházta föl-

¹ Felolvasva Kolozsvárt az Unitárius Nőszövetségben 1932. febr. 10-én.